

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE {-gInçA} MORFEMLİ TÜMCELERİN BİRLEŞME VE TÜR KURAMINA GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ*

Gülser ERSOY**

Öz: Eski Uygur Türkçesine ait metinlere bakıldığında katmanlar arasında zaman anlam ilişkisinin kurulmasına neden olan birçok morfeme ya da analitik formlara tanıklık edilmektedir. Bu morfemler içerisinde en çok dikkat çekenlerden birisi de {-gInçA}'dır.

{-gInçA} morfemi tanıklık edilen en eski tarihî metinlerde -IncAyA kadar anlamında kullanılmış; böylelikle bitim tümcelerinin oluşmasına neden olmuştur. Türk dilinin tarihî seyri içerisinde bahsi geçen morfemin birincil işlevinden uzaklaştığı ve bu işlevi tekrar kazanmak adına belirli bir analitik formun içerisine girdiği görülmektedir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bir yandan {-gInçA} ve Fül+{-gInçA}+kA tegi formu ile bitim tümceleri oluşturulurken diğer yandan {-gInçA} morfeminin farklı bir zaman anlam ilişkisi içerisinde olduğu görülmektedir. Özellikle Altun Yaruk'ta söz konusu morfemin -IncA anlamında kullanılması oldukça dikkat çekicidir. Tanıklık edildiği ilk metinden geç dönem Uygur metinlerine kadar semantik işlevinde görülen kimi değişimler, Fül+{-gInçA} formulu tümcelerin sentaktik özelliklerinde de birtakım değişiklikleri beraberinde getirmiştir.

Eldeki çalışmada oluşturulan korpustan yola çıkarak {-gInçA} morfeminin semantik ve sentaktik işlevinde görülen değişim ve gelişimler incelenecektir. Morfemin oluşturduğu birleşik yapı tümceler, Birleşme ve Tür kuramının verilerine göre değerlendirilecektir. İlk tanıklık edildiği Eski Uygur Türkçesi metinlerinden geç dönem Uygur metinlerine ulaşana kadar {-gInçA} morfeminin oluşturduğu birleşik yapı tümcelerin Birleşme ve Tür kuramındaki yeri incelenecektir. Böylelikle önce bitim daha sonra izleme tümcelerinin oluşmasına neden olan morfemin semantik işlevinde görülen değişime paralel olarak birleşme-tür özelliklerinin de değişebileceği görüşü açıklanacaktır.

Anahtar Sözcükler: Eski Uygur Türkçesi, {-gInçA}, Birleşme ve Tür kuramı, bitim tümceleri, izleme tümceleri.

Evaluation of Sentences with -gInçA Morpheme in Old Uyghur Turkish According to Juncture and Nexus Theory

Abstract: When we look at the texts of Old Uyghur Turkish, we witness many morphemes or analytical forms that lead to the establishment of time-meaning relationship between layers. One of the most notable among these morphemes is {-gInçA}.

The {-gInçA} morpheme was used in the sense of until in the oldest historical texts witnessed; thus causing the formation of limitative sentences. It is seen that the morpheme mentioned, in the historical course of the Turkish language has moved away from its primary function and has entered a certain analytical form in order to regain this function. While limitative sentences are formed with {-gInçA} and the Verb + {-gInçA}+kA tegi form, on the other hand, it is seen that the -gInçA morpheme is in a different tense-meaning relationship. Especially in Altun

* Bu makale, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Ferruh Ağca danışmanlığında hazırladığımız “Eski Uygur Türkçesinde Öz (Core)-Dış (Peripheral) Katmanlı Birleşik Yapılarda Zamansallık” başlıklı doktora çalışmamızdan üretilmiştir.

** Dr., Kütahya Germiyan Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Kütahya / TÜRKİYE. E-posta: gulserersoy@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1002-1967.

Yaruk, the use of the aforementioned morpheme in the sense of -InçA is quite remarkable. Some changes in the semantic function, from the first text witnessed to the late Uyghur texts, brought along some changes in the syntactic features of sentences used with Verb+{-gInçA} form.

Based on the corpus created in the present study, the changes and developments in the semantic and syntactic function of the {-gInçA} morpheme will be examined. Compound sentences formed by this morpheme will be evaluated according to the data of the Juncture and Nexus Theory. From the Old Uyghur Türkîsh texts, where it was first witnessed, to the late Uyghur texts, the place of the compound sentences formed by the {-gInçA} morpheme in the Juncture and Nexus Theory will be examined. Thus, it will be explained that in parallel with the change seen in the semantic function of the morpheme, which causes the formation of the limitative and then the successive sentences, the juncture-nexus properties can also change.

Key Words: Old Uyghur Türkîsh, {-gInçA}, Juncture and Nexus Theory, limitative sentences, successive sentences.

Giriş

Takip edilebilen en eski yazılı kaynaklara bakıldığında Türk dilinin oldukça basit morfolojik, morfo-sentaktik ve dolayısıyla semantik özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Nitekim Türk runik harfli yazıtlarda sınırlı sayıda sözcük ve buna bağlı olarak sade bir dil söz konusu iken Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerden itibaren morfemlerin, sözcüklerin ve bağlaçların sayısında dikkat çeken oranda bir değişime gidilmiştir.

Tercüme faaliyetlerinin ve farklı kültürlerle karşılaşmanın doğal bir sonucu olarak Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerde dilin daha çok zenginleştiği görülmektedir. Bu durumun bir yansıması olarak bu döneme ait metinlerde birleşik yapılı tümcelere sıklıkla tanıklık edilmektedir. Birleşik yapılı tümcelerin oluşumunda bir yandan Türk runik harfli metinlerden itibaren kullanılan morfemlere, diğer yandan da yeni morfemlere ya da kimi analitik formlara başvurulduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Eski Uygur Türkçesi ile yazılan eserlerde birleşik yapılı tümcelerin zenginliği bu alandaki eserlerden korpus oluşturulmasına ve korpusta tanıklık edilen zaman içerikli birleşik yapılı tümcelerin Birleşme ve Tür kuramına göre incelenmesine zemin hazırlamıştır.¹

Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerde zaman içerikli birleşik yapılı tümcelerin oluşmasına sebep olan morfemlerden birisi de {-gInçA}'dır. Korpustan elde edilen veriler doğrultusunda² tanıklık edilen ilk metinlerden başlayarak {-gInçA} morfeminin oluşturduğu birleşik yapılar ve analitik form, Birleşme ve Tür kuramına (Juncture and Nexus Theory) göre incelenmiştir. Kuramın ortaya koyduğu verilerin Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinler üzerinde uygulanabilir olması zaman içerisinde bir türden (bağımlı) ayrılıp başka bir tür (eş-bağımlı) içerisine yerleşen *Füil+{-gInçA}* formulu yapıları gözlemeleme fırsatı sunmuştur.

{-gInçA} morfemi ile oluşturulan tümceleri Birleşme ve Tür kuramının verileri doğrultusunda değerlendirmeden önce kuram hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

¹ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ersoy, Gülser (2021). "Eski Uygur Türkçesinde Öz(Core)-Dış(Peripheral) Katmanlı Birleşik Yapılarda Zamansallık", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.

² Korpus Irk Bitig, Huastuanift, Edgü Öglü Tigin Anyıg Öglü Tigin, Maytırsimit, Altun Yaruk ve Totenbuch adlı eserlerden oluşmaktadır. Huastuanift taranmış olmasına rağmen -gInçA morfeminin yer aldığı herhangi bir tümceye tanıklık edilmemiştir.

Birleşme ve Tür Kuramı (Juncture and Nexus Theory)

Birleşme ve Tür kuramı, bir dilin sentaktik özelliklerini incelerken aynı zamanda o dilin semantik ve pragmatik özelliklerini de göz önünde bulunduran evrensel bir kuramdır. Kuramın öncüleri Van Valin ve Foley (1984) tüm diller üzerinde uygulanabilmesi özelliğinden yola çıkarak kuramın evrensel bir özelliğe sahip olduğunu ifade etmektedir.

Kurama göre tüm diller çekirdek (nucleus), öz (core) ve dış (peripheral) olmak üzere üç katmandan oluşmaktadır. Bu bağlamda isim soylu sözcükler, filler ve sözcük öbeklerinden ibaret yüklem/yüklemcil öge *çekirdek katmanı* oluşturmaktadır. Her dilde bir çekirdek katman ve bu çekirdek katmanın sahip olduğu temel üye/üyeler bulunmaktadır. Temel üye, çekirdek üyenin alması zorunlu olan her bir üye olarak da tanımlanabilmektedir. Çekirdek katmanla birlikte temel üyenin oluşturduğu katman, *öz* adını almaktadır. Çekirdek katmanın zorunlu olmayan isteğe bağlı olan üyeleri de *dış katman* olarak adlandırılmaktadır.

Birleşme ve Tür kuramına göre her katmanın kapsama alanında olduğu işlemcileri bulunmaktadır. İşlemcilerin kapsama alanlarının belirlenmesiyle tümcenin katmanlarının da sınırları belirlenmektedir. Sondan eklemeli bir dil olan Türkçede işlemci adını verdiğimiz tüm morfemler bitimli fiilin sonuna getirilmektedir. Bu bağlamda görünüş işlemcisi çekirdek katmanı; kiplik işlemcisi öz katmanı; edim söz gücü, kanıtlanabilir, zaman ve durum işlemcisi de dış katmanı kapsamaktadır (Taylan 1988: 335).

Birleşme ve Tür kuramına göre birleşik yapıli tümcelerin oluşumunda çekirdek, öz ve dış katmanların kendi içerisinde birleşimi söz konusudur. Bu durumda çekirdek katmanlar bir diğer çekirdek katmanla, öz katmanlar öz katmanla ve dış katmanın yer aldığı tümceciksel katman bir diğer tümceciksel katmanla birleşmektedir. Türkçe çekirdek katmanlı birleşmelere izin vermemekle birlikte (Aydın 2010) altı çeşit birleşme-tür çeşidinin görüldüğü bir dil olarak ifade edilmektedir. Bunlar öz katmanda birleşen eş-sıralı yapı (core-coordination), öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapı (core cosubordination), öz katmanda birleşen bağımlı yapı (core subordination), tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı yapı (clausal coordination), tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı (clausal subordination), tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapı (clausal cosubordination) olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda birleşme ve tür çeşitlerinden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Öz Katmanda Birleşen Eş-sıralı Yapı (Core Coordination)

Birleşme ve Tür kuramına göre öz katmanlı birleşmelerde iki şarttan birinin yerine getirilmesi gerekmektedir. Bunlardan ilki birleşik yapıyı oluşturan katmanların ortak temel üye paylaşımını gerçekleştirmesi; ikincisi de bir öz katmanın bir tümceğin içinde özne ya da nesne gibi temel üye görevinde bulunmasıdır. Her bir katmanın bağımsız bir söylem oluşturduğu katmanlar eş-sıralı tür olarak değerlendirilmektedir (Van Valin ve LaPolla, 1997: 462).

Watters ve Taylan kuramın Türkiye Türkçesine uygulanmasını ve böylelikle anlaşılmasını kolaylaştıran araştırmacılarıdır. Watters (1993: 549) öz katmanda birleşen eş-sıralı yapılar *“Odamda uzanmış gazete okuyordum.”* tümcesini; Taylan da (1988: 337) *“yatmış uyuyordu”* ve *“yatacak uyuyacaktı”* tümcelerini örnek olarak vermektedir. Tümceleri oluşturan katmanların ortak bir temel üyeye sahip olması birleşmenin öz katmanda gerçekleştiğini göstermektedir. Nitekim birinci tümcede *ben*

\emptyset , ikinci ve üçüncü tümcede $o \emptyset$, birleşik yapıyı oluşturan katmanların ortak temel üyesi olarak işlev görmektedir. Her öz katmanın kendi görünüş işlemcisine sahip olması da örnek tümcelerin eş-sıralı tür olarak değerlendirilmesinin sebebi olarak gösterilebilir. Örneğin birinci tümcede birinci öz katmanın (odamda uzanmış) görünüş işlemcisi –miş, ikinci öz katmanın (gazete okuyordum) işlemcisi –yor olarak işaretlenmiştir.

Sonuç olarak öz katmanda birleşen eş-sıralı yapılarda birbirinden bağımsız işlemci morfemine sahip olan katmanlar, ortak temel üye paylaşımı sebebiyle birbirine bağlıdır.

Öz Katmanda Birleşen Eş-bağımlı Yapı (Core Cosubordination)

Kuramın öncülerinden Van Valin ve LaPolla, diller üzerine yaptıkları inceleme sonucunda birleşik yapılı tümcelerin tasnifi hususunda standart söylemlerin dışına çıkmış ve bu alanda *eş-bağımlı* ismiyle yeni bir türün varlığına işaret etmiştir. Eş-bağımlı türü bağımlı türden ayıran en belirgin özellik, birleşik yapıya ait her bir fiilin ortak işlemcilere sahip olması şeklinde ifade edilmektedir (Van Valin ve LaPolla, 1997: 448-454).

Van Valin ve LaPolla, “*Gid-ip gör-meli-yiz.*” tümcesini öz katmanda birleşen eş-bağımlı yapılara örnek olarak vermektedir (1997: 460). Taylan “...koşup...” ve “...koşarak...” gerundiumlarını söz konusu birleşme-tür çeşidine örnek olarak vermektedir (1988: 338). Verilen tüm örneklerden çıkarılacak sonuç şudur: Gerek $\{-(X)p\}$ gerekse $\{-ArAk\}$ morfemi ile kurulan tümcelerde birleşen katmanlar arasında temel üye/üyeler paylaşımı söz konusudur. Bu durum birleşmenin öz katmanda gerçekleşmesinin doğal bir sonucudur. $\{-(X)p\}$ ve $\{-ArAk\}$ morfemlerinin taşıdığı işlemci boşluğu da bitimli fiile ait işlemciler tarafından doldurulabilmektedir. Bu sebeple –örneğin- “*Gid-ip gör-meli-yiz.*” tümcesi *gitmeliyiz* ve *görmeliyiz* şeklinde de yorumlanabilmektedir. Dolayısıyla aynı ardışık eksen boşluğu (sequential same pivot) olarak da adlandırılan bu boşluğun bitimli fiile ait işlemcilerin kapsama alanında olması söz konusu tümcelerin türünü eş-bağımlı kılmak için yeterli bir sebeptir.

Öz Katmanda Birleşen Bağımlı Yapı (Core Subordination)

Birleşme ve Tür Kuramının belirlediği bir diğer birleşik yapı çeşidi de öz katmanda birleşen bağımlı yapıdır. Kurama göre genel olarak birleşim çekirdek katman çekirdek katmanla, öz katman öz katmanla, tümcecik tümcecikle olduğundan birleşen katmanlar arasında genelde bir denklik söz konusudur. Ancak öz katmanda birleşen bağımlı yapılarda diğerlerinden farklı olarak asimetrik birleşme görülmektedir. Çünkü bu tür yapılarda bir öz katman bir tümcecğin içinde özne ya da nesne gibi temel üye görevinde bulunmaktadır (Van Valin ve LaPolla, 1997: 462).

Taylan öz katmanda birleşen bağımlı yapıya “...koşması...”, “...koştuğu...”, “...koşacağı...”, “...koşmaktan...”, “...koşan çocuk...”, “koştuğu cadde...” örneklerini verir (1988: 338). İnfinitifler ve partisiplerle kurulan yan tümceciklerin temel tümcecğin temel üyesi olarak işlev görmesi öz katmanda birleşen bağımlı yapıların oluşumunda belirleyici bir faktördür.

Tümceciksel Katmanda Birleşen Eş-sıralı Yapı (Clausal Coordination)

Birleşme ve Tür kuramının belirlediği önemli bir birleşik yapı çeşididir. Zira Van Valin ve LaPolla her dilde var olmasından yola çıkarak söz konusu birleşme-tür çeşidinin evrensel bir özellik taşıdığına altını çizmektedir (1997: 463).

Tümceciksel katmanda birleşen eş-sıralı birleşik yapı, her bir tümceciğin işlemci açısından tamamen birbirinden bağımsız olduğu birleşme-tür çeşididir (Van Valin ve LaPolla, 1997: 463). Taylan birbirine "...ve..." , "...ama..." gibi bağlaçlarla bağlanan tümcecikleri söz konusu yapıya örnek olarak verir. Araştırmacı göre her bir tümcecik birbirinden bağımsız işlemciye sahip olduğundan ve tümceciklerden biri diğerinin temel üyesi olarak işlev görmediğinden bu tür yapılar, [-içe yerleşik] ve [-bağımlı] özelliğe sahiptir (1988: 337).

Tümceciksel Katmanda Birleşen Eş-bağımlı Yapı (Clausal Cosubordination)

Temel tümceciği zaman, sebep, şart vb. anlam ilişkisi niteleyen dış katman kendi içerisinde bir tümcecikten meydana geldiğinden birleşmenin tümceciksel katmanlar arasında gerçekleştiği kabul edilmektedir. Tümceciksel katmanlı birleşmelerin önemli bir diğer özelliği, yapıyı oluşturan her bir birleşenin bir diğerinden bağımsız temel üyeye sahip olması olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda Taylan, Türkiye Türkçesinden {-IncA} ve *aorist+ken* gerundiumlardan oluşan tümceleri bu türden bir yapının içerisinde değerlendirmektedir. Adı geçen araştırmacı basit yapılu gerundium morfolerinin bulunduğu tümceleri eş-bağımlı tür; durum morfemi, iyelik morfemi ya da son çekim edatı ile kullanılan gerundiumlu tümceleri de bağımlı tür olarak tasnif etmektedir (Taylan, 1988: 339).

Watters tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı türün {-IncA}, [-ken], {-All}, {-mAkLA} morfolerleri ile kurulduğunu belirtmekte ve "*Ahmet eve gelince Hasan yatmaya gitti.*", "*O gelince kalkarım.*" tümcelerini örnek olarak vermektedir. İlk tümce, "*Ahmet eve gelince*" yan tümceciği ile "*Hasan yatmaya gitti*" temel tümceciğinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Tümcenin işlemcisi {-DI} zaman morfemidir ve yan tümcecikte yer alan gerundium (*gelince*) şahıs ve diğer işlemci morfolerleri tarafından işaretlenmemiştir. Ancak dil kullanıcısı söz konusu tümcenin "*Ahmet eve geldi*" ve "*Hasan yatmaya gitti*" şeklinde kullanılabileceğinin farkındadır. Çünkü {-IncA} morfemi ile oluşan bu türden bir boşluk, bitimli fiile ait işlemciler tarafından doldurulabilmektedir. Aynı ardışık eksen boşluğu (sequential same pivot) olarak da adlandırılan bu boşluğun varlığı, söz konusu tümcenin eş-bağımlı tür olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır. Gerek yan tümceciğın gerekse temel tümceciğın birbirlerinden bağımsız temel üyelere (Ahmet, Hasan) sahip olması birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiğinin bir göstergesidir. "*O gelince kalkarım.*" tümcesinde de *gelince* gerundiumu, bitimli fiile aorist işlemcisinin kapsama alanındadır. Zira söz konusu tümceyi "*O gelir*" ve "*Ben kalkarım*" şeklinde yorumlamak mümkündür. Ayrıca her iki katman, kendi temel üyesine (o, ben) sahiptir. Bu sebeple her iki tümcenin tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapıya örnek teşkil ettiğı görülmektedir.

Sonuç olarak gerundiumun herhangi bir işlemci morfemi almaması durumunda oluşan boşluk, bitimli fiile ait işlemciler tarafından dolduruluyorsa oluşan tür, eş-bağımlı olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca yan tümcecik, temel tümceciğın temel bir üyesi durumunda değilse ve her tümcecik kendine ait temel üyeye sahipse bu durum, birleşmenin tümceciksel katmanlarda gerçekleştiğinin bir kanıtı olarak gösterilmektedir.

Tümceciksel Katmanda Birleşen Bağımlı Yapı (Clausal Subordination)

Birleşme ve Tür kuramının belirlediği birleşme-tür çeşitlerinden biri tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapıdır. Söz konusu yapıda birleşme tümcecikler arasında gerçekleşirken bağımlılık da türün alt başlığı olarak ifade edilmektedir.

Van Valin ve LaPolla bu yapıyı İngilizceden verdikleri “*John partiye gittikten sonra Max’ı gördü.*” (*John saw Max after he went to the party.*) tümcesi ile açıklamaktadır (1997: 466). Örnek tümcede birbirinden bağımsız işlemcilerle sahip iki tümcecik bir araya gelmiştir. Nitekim *gördü* (*saw*) fiili ile *gitti* (*went*) fiilini birbirine bağlayan herhangi bir işlemci ortaklığı söz konusu değildir. Ayrıca *John Max’ı gördü* (*John saw Max*) tümceciksel katmanı *o partiye gittikten sonra* (*after he went to the party*) tümceciksel katmanının zorunlu olmayan/seçime bağlı bir üyesidir. Çünkü temel tümceciği zaman, sebep, şart vb. anlam ilişkisi ile sınırlandıran öğeler, o yapının eklentisi (adjunct) olarak nitelendirilmektedir (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 114). Bu sebeple de temel tümceciği [+niteleme] özelliğine sahip yan tümcecik, söz konusu yapının dış katmanına yerleştirilmektedir.

Türkçede temel tümceciği sebep, koşul ya da zaman anlam ilişkisi ile niteleyen yan tümcecik, bitimli bir fiile sahip değildir. Bunun yerine söz konusu yapı, son çekim edatı ve kimi eğik durum (oblique case) morfemleri ile kurulan gerundiumlarla oluşturulmaktadır. Ancak yine de bu şekilde kurulan tümceler, İngilizcede sonra (after), önce (before), çünkü (because) vb. ile oluşturulan yapılarla aynı başlık altında değerlendirilmiştir. Nitekim Taylan çalışmasında “...koştuktan sonra...”, “...koşmadan önce...”; “...koştuğu için...”; “...koşmasına rağmen...”; “...koştuğu zaman...”; “...koştuğunda...”; “...koştuysa...” şeklindeki gerundiumlarla kurulan tümceleri, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar olarak ifade etmektedir (1988: 337-338).

Sonuç olarak temel tümceciğin hal morfemi ve/veya son çekim edatından müteşekkil bir gerundiumlu yapı tarafından nitelenmesi durumunda ortaya çıkan yapı Birleşme ve Tür kuramına göre, birleşmenin tümceciksel katmanlarda gerçekleştiği bağımlı tür olarak nitelendirilmektedir.

{-gInçA} Morfemi ile Kurulan Bitim Tümcelerinin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

Bir morfemin sentaktik ve semantik işlevini ve bu işlevlerde görülen birtakım değişim ve gelişimleri takip etmek için başvurulabilecek en iyi yöntem, o dile ait tarihî metinleri kronolojik sıra ile incelemektir. Böylelikle ilk olarak tanıklık edildiği metinden yola çıkarak morfemin asıl işlevi ortaya konulabilmekte ve zaman içerisinde gerek sentaktik gerekse semantik açıdan morfemde görülen değişim ve gelişimler takip edilebilmektedir.

{-gInçA}, takibi kolay bir şekilde yapılan morfemlerden biridir. Zira Türk runik harfli yazıtlarda söz konusu morfemin yer aldığı herhangi bir tümceye tanıklık edilmemiştir. İrk Bitig (IB), -gInçA morfeminin kullanıldığı en erken tarihli metin olarak kaydedilmektedir. (1) *Tokuz kat üçürgüj topulginça teritzün. “Dokuz kat tegeltin yırtılıp delininceye kadar terletsinler.”* (Tekin, 2013:24) tümcesi {-gInçA}'nın Türk runik harfli metinlerde geçen tek örneğidir. Söz konusu morfeme klasik öncesi Uygur metni olan İyi ve Kötü Prens'te (İKP) sadece (2) *Oglum savı edgü y(a)vlak belgürginçe kınlıkta yatzun tip y(a)rl(i)k boltı. “Oğlum (hakkında) iyi (veya) kötü haber ortaya çıkıncaya kadar zindanda yatsın diye ferman buyurdu.”* (Orkun, 1940: 58) tümcesinde tanıklık edilmektedir.

{-gInçA} morfemine ilk tanıklık edilen tarihî eserlerde örnek tümce sayısının azlığı konu ile alakalı genel bir değerlendirmede bulunmayı zorlaştırmaktadır. Ancak her iki eserde de morfemin *-IncAyA kadar* anlamında kullanılması tesadüf değildir. Bir klasik öncesi Uygur metni olan Maytrisimit’de {-gInçA} morfemi (3) *Alkingınça tınıglar ta(mu)...* “*Azalıncaya kadar, yaratıklar cehennem...*” (Tekin 1976: 48), (4) *Tolmaginçaka tegi...* “*dolmayıncaya kadar...*” (Tekin 1976: 154) ve (5) *Bükünte inaru ölü ölgınçe çşapat tamğa arıg küzedür men.* “*Bu günden itibaren ölünceye kadar Şıla Mudrā’yı (ahlak mühürü) muhafaza edeceğim.*” (Tekin 1976: 65) tümcelerinde yine *-IncAyA kadar* anlamında kullanılmıştır.

-IncAyA kadar anlamında kullanılan bu tümcelerde zaman açısından kritik bir noktanın var olduğu görülmektedir (Erdal 2004: 479). Bu tür tümceler *bitim tümceleri* olarak da adlandırılmaktadır (Banguoğlu, 2015: 576-580). Temel tümceciğe ait fiilin E₁, yan tümceciğe yer alan fiilin de E₂ olarak işaretlenmesi durumunda; bitim tümcelerinde E₁’in zaman çizgisinde *bitişi* olarak işaretlendiği nokta aynı zamanda E₂’nin *başlangıç* noktası olarak işaretlenir. Başka bir ifade ile bitim tümceleri bitimli fiilin işaret ettiği eylemin bitmesi gerundiumun işaret ettiği eylemin süreç olarak başladığının göstergesi olarak yorumlanmaktadır. Bu bağlamda öncelik-sonralık zaman ilişkisinin olduğu bu tür tümcelerde temel tümceciğe ait fiilin işaret ettiği eylem zaman çizgisinde önceki bir noktaya; gerundiumun işaret ettiği eylem sonraki bir noktaya konumlandırılmaktadır.

Bitim tümcelerinin önemli bir özelliği de yan tümceciğe ait fiillerin [+noktasal] (punctual) özelliğe sahip olması; temel tümceciğe ait fiillerin de süreç ifade etmesidir. Nitekim *-IncAyA kadar* anlamının yer aldığı (1).tümcede E₁’in (terit) süreç ifade ettiği ve bu sürecin zaman çizgisinde tamamlandığı nokta aynı zamanda E₂’nin (topul-) başlangıç noktası olarak kabul edilir. (2).tümcede ise *yat-* eylemi bir süreç ifade etmekte ve bu süreç gerundiumun (Oglum savı edgü y(a)vlak belgür-gınçe) işaret ettiği eylemin gerçekleşmesi ile sonlanmaktadır. Bu durumda bitim tümcelerinde {-gInçA}’nin eklendiği E₂’nin, E₁ için kritik bir noktaya işaret ettiği söylenebilir.

Dolayısıyla morfemin ilk olarak tanıklık edildiği metinden yola çıkarak asıl işlevinin ortaya konabileceği savından hareketle {-gInçA} morfeminin ilk etapta *-IncAyA kadar* şeklinde bir anlam ilişkisi kurmak üzere başka bir ifade ile bitim tümceleri oluşturmak üzere ortaya çıktığı düşünülebilir. Nitekim morfemin terkihi bu tezi doğrular mahiyettedir. Konu ile alakalı farklı görüşler bulunsa da (von Gabain 1988: 87, Ergin 1992: 341, Erdal 2004: 317, Uçar 2012: 49, Ercilasun 2014: 238) birçok dilbilimcinin birleştiği husus {+çA}’nın ekvatif durum morfemi olduğudur. Dolayısıyla {+çA} ekvatif durum morfeminin zaman anlamı içermesi, söz konusu morfemin *-IncAyA kadar* anlamı ile ortaya çıkmasının sebebi olarak gösterilebilir.

Türk diline ait en eski metinlerde *-IncAyA kadar* anlamıyla ortaya çıkan morfemin Birleşme ve Tür kuramındaki yeri de incelemeye değerdir. Çünkü morfemin ortaya çıktığı ilk dönem metinlerdeki sentaktik değeri ile daha ileri bir tarihte yazılan metinlerdeki sentaktik değeri farklılık arz etmektedir. Başka bir ifade ile {-gInçA} morfeminin Birleşme ve Tür kuramındaki yeri, morfemin ilerleyen zamanlardaki semantik değişimine paralel olarak değişikliğe uğrayacaktır.

Türkiye Türkçesinde *-ınca*, *-dığı zaman* semantik değerine sahip {-IncA} morfeminin eklendiği fiili bitimli fiile görünüş, kiplik, zaman vb. işlemci işaretleyicileri yönüyle bağımlı kıldığı bu sebeple eş-bağımlı türün oluşmasına neden

olduğu hususuna daha önce değinilmişti. Ancak gerek İrk Bitig ve İKP’de gerekse Maytrisimit’te yer alan tümcelerin Birleşme ve Tür kuramındaki türü eş-bağımlı değildir.

İB’de geçen *Tokuz kat üçürgün topulginça teritzün*. “*Dokuz kat tegeltin yırtılıp delininceye kadar terletsinler.*” tümcesi “*tokuz kat üçürgün topulginça*” ve “*teritzün*” olmak üzere iki katmandan meydana gelmektedir. Bu katmanlardan ilki *topulginça* ikincisi de *teritzün* yüklemcil ögesine başka bir ifade ile çekirdek üyeye sahiptir. *Topulginça* gerundiumunun temel üyesi *tokuz kat üçürgün*; *teritzün* bitimli fiilinin temel üyesi ise *o-Ø* şeklinde işaretlenmektedir. Dolayısıyla söz konusu örnekte her iki katmanın birbirinden bağımsız temel üyeye sahip olduğu, gerundiumlu yapının temel tümcecığı zaman anlam ilişkisi ile nitelediği ve bu sebeple de dış katman üyesi olduğu söylenebilir. Temel tümcecığı zaman anlam ilişkisi ile niteleyen ve böylelikle sınırlandıran dış katman (peripheral), [-içe yerleşik] özelliği taşımaktadır. Bu durum örnek tümcede birleşmenin tümceciksel katmanda gerçekleştiğinin göstergesidir. Burada şunu ifade etmek gerekir ki Türk diline ait herhangi bir tarihî metinde {-gİnçA} morfemi; Türkiye Türkçesine ait kullanımında da {-IncA} morfemi her halükarda tümceciksel katmanlı birleşmeye örnek teşkil etmiştir. Çünkü tümceciksel birleşmenin bir şartı olan “*Bağımsız dış katmanı, öz ve çekirdekleri ile birlikte iki tümcecik birleşir ve karmaşık bir tümce oluşturur.*” (Taylan, 1988: 335) kuralı her dönem için geçerliliğini korumaktadır.

Topulginça gerundiumunun aynı ardışık eksen boşluğuna (sequential same pivot) sahip olup olmadığının belirlenmesi İB’de geçen örnek tümcenin türünün de belirlenmesine yardımcı olacaktır. Gerundium, bitimli fiilin (*teritzün*) sahip olduğu istek-emir kiplik işlemcisinin kapsama alanında değildir. Başka bir ifade *Fiil+{-gİnçA}* formu kendisinde var olan işlemci boşluğunun bitimli fiile ait işlemciler tarafından doldurulmasına izin vermemektedir. Aksi bir durum söz konusu olsaydı tümcenin “*Tokuz kat üçürzün*” şeklinde yorumlanması mümkün olacaktır. Bu bağlamda örnek tümce, eş-bağımlı tür olarak değil bağımlı tür olarak değerlendirilebilmektedir.

İKP’de (2) ve Maytrisimit’te (5) yer alan tümceler de tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında yerini almaktadır. Zira (2).tümcede *belgürginçe* gerundiumu bitimli fiile (*yatzun*) ait istek-emir işlemcisinin; (5).tümcede de *ölginçe* gerundiumu bitimli fiile (*küzedür men*) ait aorist işlemcisinin kapsamı alanında değildir.

Sonuç olarak {-gİnçA} morfeminin tanıklık edildiği ilk metinlerde *-IncAyA kadar* semantik değerine sahip olmasının nedeni olarak morfemin terkinde yer alan {+çA} gösterilebilir. Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerde sıklıkla kullanılan *Fiil+ {-mİşDA}*, *Fiil+ {-dUkDA}*, *Fiil+{-mİşkA}* vb. formlardan ibaret gerundiumlar ile Türkiye Türkçesinde kullanılan *Fiil+-dığı zaman/-madan önce, -dıktan sonra* vb. formlardan ibaret gerundiumların gerek son çekim edatı gerekse durum morfemleri sebebiyle aynı ardışık eksen boşluğuna izin vermemesi gibi bir durum; İB, İKP ve Maytrisimit’te *-IncAyA kadar* anlamında kullanılan -gİnçA morfemi için de geçerlidir. Çünkü {+çA}, {-gİnçA}’ya zaman anlam değeri yükleme işlevini bu dönem metinlerinde henüz yitirmemiştir. *-(X)g filden isim yapım morfemi+ teklik 3.şahıs iyelik morfemi (s)I(n)+ {+çA} ekvatif durum morfemi* terkinde oluşan morfem; *durum morfemi, iyelik morfemi ya da son çekim edatı alması halinde yan tümceciklerin temel tümcecığe bağımlı bir yapı sergilediği* (Taylan, 1988:339) bilgisinin somut bir göstergesidir.

Fiiil+{-gInçA}+kA Tegi Formunun Yer Aldığı Tümcelerın Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

{-gInçA} morfemi Türk runik harfli metinlerden İrk Bitig’de ve bir Türk Budist çevresine ait metinlerden olan İKP’de sadece *-IncAyA kadar* anlamında kullanılmış ve böylelikle bitim tümcelerinin oluşmasına neden olmuştur. Ancak yine Türk Budist çevresine ait metinlerden olan Maytrisimit’te ikili kullanımın izlerine rastlanmaktadır. Zira -daha önce verilen örneklerde de görüldüğü üzere- adı geçen eserde bitim tümceleri için çoğunlukla *Fiiil+{-gInçA}* formuna; diğer yandan bir örnekte de (-6-Tolmagineçaka **tegi**... “dolmayıncaya kadar...” (Tekin 1976: 154) *Fiiil+{-gInçA}+kA tegi* formuna tanıklık edilmektedir.

Maytrisimit’te olduğu gibi Altun Yaruk’ta da ikili kullanımın izleri görülmektedir. Zira eserde bitim tümcelerinin kurulmasında hem -gInçA morfemine hem de *Fiiil+{-gInçA}+kA tegi* analitik formuna başvurulduğu görülmektedir:

(7) *İnçip m(e)n kavşikiya ol üddin’berü burkan kutın bulginçaka’tegi tört türlüg yavlak yollartın ertip ozup iki ajunlarta tugdum.* “İşte ben Kausika, o zamandan bu yana Buda kutsallığını **buluncaya değin** dört tür kötü yollardan geçip, kurtuluş, iki varlık şeklinde doğdum.” (Ölmez, 1991: 70).

(8) *Bir sözlemişde birer köyürzün m(e)n kelginçeke tegi.* “Her bir söyleyişte bir kez (bu tüsüleri) yakşın ben **gelinceye kadar.**” (Çetin 2017: 330).

(9) *M(e)n ötrü ol raca(ş)astur törü (bitig)ke tayaklığın iki tümen yıl başladım. Ol ança yıl ertginçe_birk(e)ye yme törüsüz törü kultukumın ömez m(e)n.* “Ben o Rajaşastra öğreti kitabına dayanarak ülkeyi yirmi bin yıl öğrettim. **Bu kadar zaman geçinceye kadar** bir kerecik bile öğretinin dışında hareket ettiğimi hatırlamıyorum.” (Çetin 2017: 340).

Bu durum söz konusu morfemin zaman içerisinde asıl işlevinden uzaklaştığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Nitekim zaman içerisinde birincil işlevinden uzaklaşan morfemlerin aynı anlam ya da işlevi kazanmak amacıyla kimi morfem ya da son çekim edatları ile birlikte birtakım analitik formların içerisinde yer alması oldukça doğaldır. Nitekim Korkmaz, konu ile ilgili şu şekilde bir izahta bulunur:

“Bazı yığılma olaylarının meydana gelişinde ise, ilk ekin yeni bir fonksiyon ile gelişmiş olması rol oynamıştır. Bilindiği gibi Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay metinlerinde, fiil kök ve tabanlarından sonra gelen -gınça/-ginçe ekinin (<-g+ı+n+ça) ‘bir zamana kadar=bir zamandan önce’ anlamında zarflar yapması yaygındır: bargıça ‘varıncaya kadar’ ölmeginçe ‘ölünceye kadar=ölmeden önce’ (U III, 34-2), tutmagineç ‘tutuncaya kadar=tutmadan önce’ (Arat, R.R.Kutadgu Bilig, s. 105-881) vb. Fakat bu ek bir taraftan da ‘-ınca, -dığı zaman’ anlamında zarflar teşkil etme özelliği ile gelişince, çok muhtemeldir ki, bu özelliği geliştirmiş olan sahalarda, ekin bundan önceki görevini karşılamak için, ek ve edat birleşmesinden meydana gelmiş -gınça+ka tegi, /-ginçe+ke tegi birleşik şekli ortaya çıkmıştır (Korkmaz, 2017: 88-89).

Bu bağlamda {-gInçA} morfemi Türk dilinin tarihî seyri içerisinde birincil işlevinden uzaklaşarak -IncA şeklinde yeni bir semantik değer üstlenmiş; bu durum birincil işlevinin tekrar kazanılması sebebiyle söz konusu morfemin {+kA} datif morfemi ve *tegi* son çekim edatı ile birlikte yeni bir analitik form içerisinde kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir. Burada şunu ifade etmek gerekir ki geç dönem Uygur metni olan Totenbuch’da *Yüz kata **tolginça** suv mhabud tözlüg yiil yoriv.* “Bu

yüz kere *gerçekleşene kadar* nefes rüzgârın su unsur varlığına kadar hareket etmektedir.” (Zieme ve Kara 1978:120) örneğinde {-gInçA} morfeminin bitim tümcesinin oluşmasına neden olduğu görülmektedir. Dolayısıyla taranan metinleri içerisinde -gInçA morfemin az örnekte de olsa *-IncAyA kadar* anlamında kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.

Fiil+{-gInçA}+kA tegi formunun yer aldığı tümcelerin Birleşme ve Tür kuramındaki yeri açıktır. Zira *durum morfemi, iyelik morfemi ya da son çekim edatı alması halinde yan tümceciklerin temel tümceciğe bağımlı bir yapı sergilediği* (Taylan, 1988:339) bilinmektedir. Bu bağlamda bir yandan {+kA} datif morfemi diğer yandan *tegi* son çekim edatı ile analitik bir formun oluşturulması gerundiumun içinde bulunduğu yan tümceciği temel tümceciğe bağımlı kılmaktadır. Ayrıca ortaya çıkan form, temel tümceciği zaman anlam ilişkisi yönüyle nitelemektedir. Bu durum *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formunun yer aldığı tümceciğin dış katmana yerleşmesini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla IB’de ve İKP’de tanıklık edilen *Fiil+{-gInçA}* formu ile Maytrısimit’ten itibaren tanıklık edilen *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formunun oluşturduğu yapıların Birleşme ve Tür kuramındaki yeri farklılık arz etmemektedir.

Burada şunu ifade etmek gerekir ki tümceciksel katmanlı birleşmelerde her bir katman diğerinden bağımsız bir şekilde temel üye/üyelere sahip olabilmektedir. Ancak bu durum bir zorunluluk değildir. Nitekim (7).tümce, tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapıya örnek teşkil etmesine rağmen *burkan kutın bulgıncaka'tegi* yan tümceciği ile bu yan tümceciğin bağlı olduğu *tört türlüg yavlak yollartın ertip uzup iki ajunlarta tugdum* temel tümceciği ortak özneye (men) sahiptir. Ancak yan tümceciğin, zaman anlam ilişkisi sebebiyle temel tümceciği [+niteleme] özelliğine sahip olması ve her halükarda *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formulu gerundiumun kendi temel üye/üyelerine sahip olma gücüne sahip olması söz konusu tümceyi tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapılar arasında değerlendirilmesine neden olmaktadır. Zira (8).tümcede de *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* formulu gerundiumun kendi temel üye/üyelerine sahip olduğu görülmektedir. Tümce *m(e)n kelginçeke tegi* dış katmanı ile bu katmanın nitelediği *bir sözlemişde birer köyürzün* temel tümceciğinden oluşmaktadır ve tümcede her bir katman kendi temel üyesine (men, ol-Ø) sahiptir.

{-gInçA} Morfemi ile Kurulan İzleme Tümcelerinin Birleşme ve Tür Kuramındaki Yeri

IB, İKP ve Maytrısimit’te ve Totenbuch’ta bir örnekte *-IncAyA kadar* anlamında kullanılan {-gInçA} morfemi ile bitim tümceleri oluşturulmuş ve bu durumun bir yansıması olarak bu türden tümcelerin Birleşme ve Tür kuramındaki yeri tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı olarak belirlenmiştir.

Maytrısimit’te –bir tümcede- ve Altun Yaruk’ta morfemin temel işlevinden uzaklaşması, *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* analitik formunun gelişmesine neden olmuş; böylelikle morfeme birincil işlevi tekrar kazandırılmıştır. Herhangi bir analitik form içerisinde kullanılmayan {-gInçA} morfemi ise bu süreç içerisinde -günümüz Türkçesindeki kullanımına benzer bir şekilde- *-Inca, -DIĞI zaman* anlamlarını karşılayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

{-gInçA} morfeminin *-IncAyA kadar* anlamında kullanıldığı tümceler *bitim tümceleri*; *-Inca, -DIĞI zaman* anlamında kullanıldığı tümceler ise *izleme tümceleri* olarak adlandırılmaktadır. İzleme tümcesi, *baş cümlelerin yüklemi zamanca iççümle yüklemine izlemekteyse mümkündür.”* (Banguoğlu, 2015: 576) şeklinde tanımlanmaktadır.

Bitim tümcelerinde {-gInçA}'nın eklendiği fiil zaman çizgisinde ikinci sıraya, temel tümceciğe ait fiil de ilk sıraya yerleşirken izleme tümcelerinde fiillerin konumlandırılmasında birtakım farklılıklar söz konusudur. Gerundiumun işaret ettiği eylemin E₁, bitimli fiilin işaret ettiği eylemin E₂ olarak işaretlendiği izleme tümcelerinde E₁ zaman çizgisinde önceki bir noktaya E₂ ise sonraki bir noktaya konumlandırılmaktadır.

Korpusu oluşturan metinler içerisinde Altun Yaruk'ta {-gInçA} morfeminin bitim tümcelerinin yanı sıra izleme tümceleri oluşturduğu da görülmektedir. Başka bir ifade ile Altun Yaruk'a kadar *-IncAyA kadar* anlamında kullanılan morfemin Altun Yaruk'ta *-IncA*, *-DIĞI zaman* anlamlarıyla da kullanıldığına tanıklık edilmektedir. Bu durum Korkmaz'ın tezini doğrular mahiyettedir. Zira günümüz Türkiye Türkçesinde de {-IncA} morfemi birincil anlamından tamamen sıyrılıp *-IncA*, *-DIĞI zaman* anlamıyla varlığını devam ettirmektedir. Morfemin birincil anlamı ancak *IncA+(y)A +kadar* birleşenleri ile sağlanabilmektedir (Ersoy 2021: 190).

Altun Yaruk'tan alınan 10, 11 ve 12. tümcelerde {-gInçA}, izleme tümcelerinin oluşmasına neden olmaktadır. Zira oluş sırasına göre *küyü küzetü tutguluk bol-* eylemi *ünüş yolka teg-* eylemini (10); *sözle-* eylemi *üç yiti kün ert-* eylemini (11) ve *tile-* eylemi *ikinti kün ert-* eylemini izlemektedir:

(10) *Supratıştitiya takı yme bo d(a)rni nomug tutdaçı tnl(i)glar ünüş yolka tegginçe ürüg uzatı kançan(a)giri bodis(a)t(a)vka maitri bodis(a)t(a)vka m(a)h(a)ssamutri bodis(a)t(a)vka aryaavalokita-işvari bodis(a)t(a)vka mançuşiri bodis(a)t(a)vka m(a)hapıngalita ulatı bodis(a)t(a)vlarka küyü küzetü tutguluk bolgaylar.* “Ey Supratshita! O zaman bu dhārāniyi tutacak canlılar çıkış yoluna **ulaşınca** devamlı Kancanagiri bodhisatva Maitreya, bodhisattva Maha-samudra, bodhisattva Arya-avalokitesvara, bodhisattva Manjusri, bodhisattva Maha-pingala ve diğer bodhisattvalar tarafından korunarak tutulacaklar.” (Uçar 2009: 186/187).

(11) *Üç yiti kün ertginçe öngreki d(a)r(a)nıg sözlezün titrü körüp körkümin sarasvati üskinte.* “Üç (kere) yedi gün **geçtiğinde** resmime iyice bakarak karşımda durup önceki dharaniyi söylesin.” (Çetin 2012: 156).

(12) *İkinti kün ertginçe 'eñ kinki tünthe ançulayu ok umasarlar körgeli takı yigrek arıg silig yir orunug tilezün.* “İki gün **geçince** en son gecede de görmeyi başaramazlarsa daha iyi, tertemiz bir yer bulsun(lar).” (Çetin 2012:157).

Morfemin semantik işlevinde görülen bu şekilde bir değişim beraberinde *Fiil+ {-gInçA}* formulu yapının -Birleşme ve Tür kuramına göre- sentaktik özelliklerinde de birtakım değişimleri getirmiştir. Nitekim Altun Yaruk'ta *-IncA*, *-DIĞI zaman* anlamında kullanılan morfemin oluşturduğu birleşik yapılı tümce ile Türkiye Türkçesindeki {-IncA} morfeminin oluşturduğu birleşik yapılı tümcenin Birleşme ve Tür kuramındaki yeri aynıdır. Başka bir ifade ile Türk dilinin farklı dönemlerine ait ancak aynı semantik değere sahip {-gInçA}/{-IncA} morfemleri tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapıların oluşmasına neden olmaktadır. Çünkü *Fiil+{-IncA}* formulu gerundiumun sahip olduğu aynı ardışık eksen boşluğunun bitimli fiile ait işletim morfemleri tarafından doldurulabilmesi şartı *-IncA*, *-DIĞI zaman* anlamında kullanılan {-gInçA} morfemli birleşik tümceler için de geçerlidir.

Bu bağlamda *bo d(a)rni nomug tutdaçı tnl(i)glar ünüş yolka tegginçe* şeklinde bir yan tümceciğten ve *ürüg uzatı kançan(a)giri bodis(a)t(a)vka maitri bodis(a)t(a)vka m(a)h(a)ssamutri bodis(a)t(a)vka aryaavalokita-işvari bodis(a)t(a)vka mançuşiri*

bodis(a)t(a)vka m(a)hapingalita ulatı bodis(a)t(a)vlarka küyü küzetü tutguluk bolgaylar şeklinde bir temel tümcecikten oluşan (10).tümcede birleşme tümceciksel katmanda gerçekleşirken tür de eş-bağımlı olarak işaretlenmektedir. Yan tümceciğin kendine ait iki temel üyesi bulunmaktadır. Bunlar bir özne (bo d(a)rni nomug tutdaçı tnl(ı)glar) ve bir dolaylı nesneden (ünüş yolka) oluşmaktadır. Temel tümceciğin temel üyesi yan tümceciğe ait özne (onlar Ø) ile ortaktır ancak bu durum tümceciksel katmanlı birleşmelerde oldukça olağan bir durumdur. Daha önce de ifade edildiği üzere tümceciksel katmanlı birleşmelerde katmanlar arasında temel üye ayrılığı çoğunlukla görülmekle birlikte bu konuda bir esneklik de söz konusudur. Zira kimi örneklerde katmanların temel üyeleri paylaştığı da görülmektedir. Aynı örnekte yan tümceciğin temel tümceciği zaman anlam ilişkisi ile nitelemesi kendisinin dış katmana yerleşmesini zorunlu kılar. Zira zaman anlamı içeren tümcecik, bir tümcede zorunlu üye olarak kabul edilmez aksine eklenti (adjunct) olarak kabul edilir.

(10).tümcenin türü, eş-bağımlı olarak değerlendirilmiştir. Herhangi bir işletim morfemi almayan gerundiumda (tegginçe) açığa çıkan işlemci boşluğu, o tümceye ait bitimli fiilin (küyü küzetü tutguluk bolgaylar) işlemcisi tarafından doldurulabilmektedir. Bitimli fiilin taşıdığı -gAy kiplik işlemcisi aynı zamanda teggerundiumunu da kapsadığında söz konusu tümce *bo d(a)rni nomug tutdaçı tnl(ı)glar ünüş yolka teggeyler* ve *ürüg uzatı kançan(a)giri bodis(a)t(a)vka maitri bodis(a)t(a)vka m(a)h(a)ssamutri bodis(a)t(a)vka aryaavalokita-işvari bodis(a)t(a)vka mançuşiri bodis(a)t(a)vka m(a)hapingalita ulatı bodis(a)t(a)vlarka küyü küzetü tutguluk bolgaylar* şeklinde yorumlanabilmektedir.

{-gInçA} morfeminin -InçA, -dığı zaman anlamında kullanıldığı (11) ve (12).tümcelerde eş-bağımlı türün oluştuğu görülmektedir. Zira (11) ve (12).tümelerin gerundiumunda (ertginçe) görülen işlemci boşluğu bitimli fiillerin (sözlezün/tilezün) işlemcisi (-zUn istek-emir kiplik) tarafından doldurulabilmektedir. Bu sebeple tümceler sırasıyla *üç yiti kün ertzün* ve *öyrekli d(a)r(a)nıg sözlezün titrü körüp körkümin sarasvatı üskinte; ikinti kün ertzün* ve *'ej kinki tünte ançulayu ok umasarlar körgeli taki yigrek arıg silig yir orunug tilezün* şeklinde yorumlanabilmektedir.

SONUÇ

{-gInçA}, -taranan metinler içerisinde- bir Türk runik harfli metin olan IB'den başlayarak klasik öncesi döneme ait İKP'de ve Maytrısimit'te; klasik döneme ait Türk Budist metinlerden Altun Yaruk'ta ve geç safhaya ait metinlerden Totenbuch'ta tanıklık edilen bir morfemdir. Söz konusu morfeme Türk runik harfli yazıtlarda rastlanılmamaktadır. Ancak IB'ten itibaren takibinin yapılabilmesi morfemde zaman içerisinde görülen sentaktik ve semantik değişimler hakkında birtakım sonuçlara ulaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

{-gInçA} morfemi IB ve İKP'de -InçAyA kadar anlamıyla kullanılarak bitim tümcelerinin kurulmasına neden olmuştur. Bu şekilde bir anlam ilişkisi Maytrısimit, Altun Yaruk ve Totenbuch'ta da devam etse de söz konusu morfemin zaman içerisinde birincil işlevinden uzaklaşarak çoğunlukla -InçA, -dığı zaman anlamında kullanıldığı; böylelikle izleme tümcelerinin oluşumuna neden olduğu görülmektedir. Morfemin Maytrısimit'te ve özellikle Altun Yaruk'ta *Fiil+{-gInçA}+kA tegi* analitik formuyla birlikte kullanıldığı böylelikle de birincil işlevinin tekrar kazandırılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Birincil işlevi bitim tümceleri oluşturmak olan {-gInçA} morfeminin Birleşme ve Tür kuramındaki yeri *tümceciksel katmanda birleşen bağımlı yapı (clausal*

subordination) olarak belirlenmiştir. Temel tümcecigi zaman anlam ilişkisi ile niteleyen ve bu sebeple bulunduğu tümcede dış katmana yerleşen yan tümcecigin, temel tümcecik ile ortak temel üye paylaşmak gibi bir zorunluluğu yoktur. Ayrıca bu tür tümcelerde {-gInçA} morfeminde yer alan işlemci boşluğu, bitimli fiilin işlemcisi tarafından doldurulamamaktadır. Altun Yaruk'ta -IncA anlamında kullanılan ve bu sebeple izleme tümcelerinin oluşmasına neden *Fiil+{-gInçA}* formulu tümceler ise *tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapılar* (clausal cosubordination) olarak belirlenmiştir. Gerundiumda yer alan işlemci boşluğunun bitimli fiile ait işlemciler tarafından doldurulabilmesi *Fiil+{-gInçA}* formulu yapıları, Türkiye Türkçesinde tanıklık edilen *Fiil+{-IncA}* formulu yapılarla eş değer kılmış ve bu durum her iki yapıların tümceciksel katmanda birleşen eş-bağımlı yapılar başlığı altında değerlendirilmesine neden olmuştur.

Kaynakça

- Aydın, İ. (2010). Rol ve Gönderim Dilbilgisi ve Türkçenin Katmanlı Yapısı. *15th International Conference on Turkish Linguistics, August 20-22, 2010*. Szeged, Hungary.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri* (10. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Çetin, E. (2017). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-* (2. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Boston-Leiden: Brill.
- Ergin, M. (1992). *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri için Türk Dil Bilgisi* (19. bs.). İstanbul: Bayrak Yayınevi.
- Ersoy, G. (2021). *Eski Uygur Türkçesinde Öz(Core)-Dış(Peripheral) Katmanlı Birleşik Yapılarda Zamansallık*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.
- Foley, W. A. ve Van Valin, R. (1984). *Functional Syntax and Universal Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
- İmer, K., Kocaman, A. ve Özsoy, S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Korkmaz, Z. (2017). Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1-2* içinde (85-90. ss.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Orkun, H. N. (1940). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5.Bölüm)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1.
- Taylan, E. E. (1988). The Expression of Temporal Reference in Embedded Sentences in Turkish. *Studies on Turkish Linguistics* içinde (333-350. ss.). Ankara: Middle East Technical University.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II. Maytrısimit Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, T. (2013). *İrk Biüg Eski Uygurca Fal Kitabı*. (Hzl. E. Yılmaz ve N. Demir). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Uçar, E. (2012). Eski Türkçe -gInçA Zarf-Fiil Ekinin Kökeni Üzerine. *Gazi Türkiyat*, 11, 47-52.
- Van Valin, R. D. ve Lapolla, J. R. (1997). *Syntax Structure, Meaning and Function*. New York: Cambridge University Press.
- von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. M. Akalın). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Watters, J. K. (1993). An Investigation of Turkish Clause Linkage. R. D. Van Valin, Jr. (Ed.), *Advances in Role and Reference Grammar* içinde (536-560. ss.). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Zieme, P. ve Kara, G. (1978). *Ein Uigurisches Totenbuch*. Budapest: Akademia Kiado.